

legvonzóbb alakja, így imádkozik: „Mi homályban járunk, szemeink nem látnak, és segítség nélkül az igaz utat el fogjuk téveszteni.”) Az általános, szinte mindenkire jellemző „tévelygés”-nek, mint a regény alapeszméjének összefüggése nyilvánvaló a fölényérzeten alapuló szatirikus beállítással, s azzal a már iróniát nélkülöző, részvételi emberszémlettel, amellyel például Haller Péter hipochondriája van ábrázolva. Majdnem egészen a befejező fejezetekig meghatározza az elbeszélői magatartást az emberi gyarlóságokat megértő és megbocsátó humoros együttérzés. (Még a fejedelem diplomáciai manőverein is oly mértékig látunk át, ami őt is politikai és egyéni érdekek közt egyensúlyt és megoldást kereső, szűk mozgásterű, s így ha nem is szájalommal, de belátó mérlegeléssel megírt figurává teszi.) Kemény emberszeretettől áthatott részvétének alapja az, hogy a tévedező hősök, akármilyen mértékben vétkesek, kihívják maguk ellen a végzetet.

Az *Özvegy és leánya* jelentősége (sok más mellett) ebből is kiviláglik. Első két része magabiztos, harmadik része már reménytelenséggel teli közérzetet tükröz. Az ezt visszaadó elbeszélői magatartás azonban, mely hol szatirikus hol reflexív, hol ironikus, hol lírai, hol humoros, hol tragikus stb., nem szervetlenséget, vegyességet idéz elő, hanem egy-egy alakhoz kötődve szilárd értékrendhez igazodik. Ugyanakkor egyfajta emberi gazdaság illúzióját kelti. Ami tehát egyenlenségnek, művészi átgondolatlanságnak látszhatik (az egységes, harmonikus elbeszélő modor hiánya), az az *Özvegy és leánya*-ban egy sajátos életrajzi és világképi fordulattal magyarázható összetettség. Utolsó (az *Özvegy és leánya*-t követő) regényeinek életfilozófiájában, nemzetvíziójában a pusztulás, a végzet uralkodik, az igazi tisztaság és jóság teljesen kiszolgáltatott, védtelen. Az *Özvegy és leánya* végén már ez a benyomás uralkodik el, míg az első két rész sugallata szerint az emberi esendőség, a humorosan is felfogható gyengeségek megértéséből és elnézéséből, a belátásból és a türelemből felderenghet a részvéten alapuló egyetemesség perspektívája. Korábbi regényei közül nem egy, pl. a *Gyulai Pál* is a teljes kilátástalanság jegyében íródott. Az *Özvegy és leánya*-nak az első felében a fölényérzeten alapuló modor felcsillantja a világban elizagodó, azzal reményteli küzdelmet vívó magatartás lehetőségét. E kettősség, a szembeállítható két szemlélet ellentétes és egymást kiegészítő jellege miatt egyedi ennek a regénynek az alkata, s jelenthet fordulópontra a regényírói pályán.

Imre László

Tragikum és irónia Kemény Zsigmond történetiszemléletében

Alig több, mint egy éve fejeztem be könyvemet Kemény Zsigmondról. Bajosan mondhaték olyasmiről, ami lényegében különbözik a benne megírtaktól. Két esztétikai minőséget, a tragikumot s az iróniát állítottam az elemzések középpontjába. Ezúttal is velük fogok foglalkozni, de a regénytöredékeket tekintem kiindulópontnak. Ezeket ugyanis kihagytam könyvem írásakor. Egyikük sem maradt fenn teljes egészében s hiteles formában. Szépirói teljesítményként éppen ezért nem tárgyalhatók. Kemény munkásságát nagy általánosságban érintő gondolatmenetnek azonban föl lehet használni őket, s ezúttal ilyennek a körvonalazására vállalkozom.

Ha eltekintünk attól, hogy önálló egésznek keressünk e korai kezdeményekben, azonnal elismerhetjük, hogy már bennük megtalálhatók Kemény későbbi művészetének fő jellegzetességei.

Első szépirói vállalkozását legtöbbször ezzel a címmel emlegette: *Izabella királyné és a remete*. 1839-ben már közölt belőle az *Athenaeum*, de csak töredékei ismertek, és valószínűleg nem is fejezte be szerzője. Annyit azonban már ez a kísérlet is elárul, mennyire vonzódtott Kemény az önmagát tükröző s értelmező történetmondáshoz. A „látter” és a „magánbeszéd” az elbeszélő kulcsszava, s egészen nyilvánvaló, hogy e két fogalom a későbbi regények megszerkesztésekor is kiindulópontul szolgált. A jelenetezésben már itt döntő szerepet játszik a nézőpont távolítása illetve közelítése, és hasonló ingadozást mutat a beszédhelyzet. Előfordul belső magánbeszéd, de az is, hogy az elbeszélő hangsúlyozza, nem

képes hozzáférni a szereplő gondolataihoz, nincs kulcsa a hős lelki titkainak megfejtéséhez. Mások viszont a történetmondó rendezi el az eseményeket, és pedig feltűnő módon, úgy, hogy fölhívja a figyelmet a saját jelenlétére, beavatkozására, sőt önkényére. A cselekmény közbeiktatása nélkül szól a történet befogadójához, s így mintegy ujjal mutat önmagára, éreztetvén azt, hogy nem életről, irodalomról van szó. E kettősség teszi lehetővé, hogy az elbeszélő hol mélyen átélje a szereplő sorsának tragikumát, hol kívülről s iróniával szemlélje az egyén vergődését. Ha változik Kemény elbeszélő módja később, legfőképpen árnyalatáról van szó: kevésbé feltűnővé válik az értekező közbeszólása. E módosulás fokozatosan vezet el *A rajongók* viszonylag tárgyias tragikumához. *A Zord időben* mintha megállna, sőt némileg vissza is fordulna e folyamat. Ennek oka valószínűleg igen egyszerű: utolsó regényének írásakor Kemény felhasználta első regényének anyagát. Sok más jelentős alkotóhoz hasonlóan ő is mindvégig ugyanazokkal a kérdésekkel viaskodott, és az életművét lezáró könyvből visszatért a kiindulópontához.

Első befejezett regénye, az *Élet és ábránd*, szinte egész későbbi pályafutását előrevetíti. 1842 és 44 között keletkezhetett. Azért nem célszerű műelemzés igényével foglalkozni vele, mert egyes részei elvesztek, mások pedig idegen kézírással, nem egészen hiteles formában öröztek meg. A töredékek mégis hozzásegíthetnek az író későbbi műveinek értelmezéséhez. Az elbeszélő Hoffmann nevezte példaképének, vagyis arra a német íróra hivatkozik, akinek ösztönzése nyilvánvaló az *Alhikmet, a vén lórpe* című álomnovellában. Kemény a német romantikát sokkal többre becsülte a franciánál, mert a lélek tragikumának kifejezéséért és iróniájukért becsülte elődeit. Az *Élet és ábránd* elbeszélője „lélektani” regénynek nevezi e művét, és arra kéri az olvasót, tegye félre e könyvet az, akit kielégít „a francia új regényiskola valamelyik divatos terménye,” hiszen „mi inkább a kebel belélettét törekszünk rajzolni, mintt küleseményeket összehalmazni.” Ugyanezzel a szándékkal készül majd a következő regény. „Gyulai Pál, kevésbé kor- mint lélekrajz.” Így minősíti Kemény új művét 1846. január 9-én, abban a Jósika Miklóshoz intézett hosszú levelében, amely regényírói fölfogását körvonalazza, nem hagyván kétséget afelől, hogy számára a művészi hitel lényegében különbözik a történetitől.

Milyen vonatkozásokban állítható, hogy az *Élet és ábránd* fölveti azokat a kérdéseket, amelyek Keményt egész későbbi pályafutása során foglalkoztatták? Mindenekelőtt arra lehet hivatkozni, hogy már itt észrevehető az írónak a törekvése arra, hogy megteremtse a lelkiállapotok nyelvét. Akik Kemény írásmódjának nehézségére hivatkoznak, általában azokra a részletekre szoktak utalni, melyekben az író küzdelmet folytat az emberi tudat kifejezésére. Jogtalanak, pontosabban történetietlennek érzem e vádat, s főként azért, mert Kemény nagyon kevés előzményre támaszkodhatott. Henry Jamesnek évtizedekkel később is csak hosszú s kitaró munkával sikerült elérnie hasonló célt, pedig ő Shakespeare nyelvén írt, s elődei között a léleknek olyan földerítői voltak, mint a levélregény XVIII. századi mesterei, Sterne vagy Jane Austen. A lélektani regény kifejezőmódját minden nyelven meg kell teremteni, s ebben a tekintetben Kemény mögött nem állt szerves hagyomány.

Már az *Élet és ábrándban* is a nézőpontoknak olyan széles körét használta, amely még a sokkal gazdagabb örökségű prózairodalmakban is ritka. Első példaként a másodlagos történetmondó közbeiktatására hivatkozhatom. Catharina, a hösnő, rokonának, Rodrigonak beszámolójából szerez tudomást arról, milyen bátran viselkedett Camoens Indiában. Ez a zárójeles szakasz eltávolít s mintegy idő- s térbeli mélységet ad a cselekménynek, el-lentében a lírai betéttel, amely az itt és most pillanatára vonatkozik, vallomásos jellegű, s ennyiben lélektani szerepet játszik. A kettő között helyezkedik el a levélbetét, mely afféle ötvözetként is felfogható. Tovább bonyolítja a nézőpontok viszonyát a jelenetezés. Amikor Catharina egy haldoklóban fölismeri a költőt, a helyzet és a nő lelkiállapota némileg előrevetíti azt a részletet, melyben Pécsi Deborah megpillantja Kassai Elemér holttestét. Mint *A rajongókban*, úgy itt is visszavonhatatlanul elveszett a kétoldalú érintkezés lehetősége. Ezt jelzi a látószög kényszerű leszűkíthettsége. Ugyanez a fejezet azt is elárulja, hogy Kemény már e korai művében is törekedett az időtartam bonyolítására, s így emelte ki a helyzet iróniáját. A gyógyíthatatlan beteg Luis Camoens nem ismeri föl a nőt, akit egykor rajongva szeretett. Catharinát olyannyira megrázza ez az élmény, hogy öntudat-

lan állapotba kerül. A haldokló szobájába lépő orvos szava téríti magához. „De e jelenet csak néhány másodpercnek volt műve.” — jegyzi meg az elbeszélő, arra emlékeztetve, hogy a történetmondás tartama nemcsak rövidebb, de hosszabb is lehet a történéseknél. A lélektani regényíró általában lassítja az elbeszélés menetét, és ebben a vonatkozásban Kemény már pályája kezdetén sejteti az európai regény későbbi irányát.

A szóban forgó jelenet egyébként politikai s történeti tekintetben is rendkívül jellemző Kemény törekvésére. A beteg költőt olyan orvos ápolja, kinek apja zsidóból „keresztényen és portugál polgárrá válván,” csalódott azokban, akik Jézus követőinek mondják magukat, tapasztalatai „undorral” töltik el „ezen türelmetlen hit iránt.” Kemény keresztényként s szabadelvűként is rendületlenül hitt a népek, sőt egyének elvi egyenlőségében. Az Úr kegyelmét vélte a kereszténység alapelvének. Haller Péter és Mikes Zsigmondné azért áll erkölcsileg magasan, mert ez az eszmény vezérli, ellentétben a rajongóval, akinek vakhite a szabadelvűséggel sem fér össze. Az *Élet és ábránd* vége is a türelem jegyében fogant. Egyetlen ember siratja Camoens-t, s „ez a költő hű négere.” A társadalmi rangnak nincs köze az erkölcsi értékhez.

Keserű ironia is van ebben a zárlatban. A szellemi munkás emlékét az örzi, akinek nem lehet fogalma a halott tevékenységének súlyáról. „Az élet kineveti a theoriát.” A regény függelékében mondja ezt egy szereplő. Nem vitás, hogy Kemény egész munkásságában érezhető elmélet s gyakorlat feszültsége, de félrevezető túlzás azt állítani, hogy az *Eszmék a regény és dráma körül* szerzője elméletellenes volt. Legutóbb Nyíri Kristóf vélekedett így, ám e nézet leghatásosabb megfogalmazója Lukács György volt.

Ami az idézett félmondatot illeti, megismételném, hogy egy szereplő kijelentéséről van szó. Keményt a nézőpontok összjátéka s az értékredek, világszemléletek feszültsége, párharca érdekelte a regényben. Ezért tudott olyan összetett művet alkotni e műfajban, mint *A rajongók*. Ironikus hajlama kizárta, hogy azonosítsa magát valamelyik hős megnyilatkozásával. Éppen ezért csakis félremagyarázáshoz vezet, ha valaki egy szereplő álláspontjából próbálja levezetni Kemény világvélelétét. Példaként Szerb Antalra hivatkoznak, aki a következő mondatot vette kiindulópontnak Kemény művészetének jellemzéséhez: „Bűneink nagy része túlhajtott erény, erényeink nagy része magát ki nem nőtt bűn.” Villemont Florestan mondja ezt a *Ködképek a kedély láthatárán* című beszélyfüzérben. Ez a szereplő sokáig az egyéni akaratot ismerte legfőbb értéknek. Találkát beszélt meg egy szobalánnyal, majd maga helyett inasát küldte az éjszakai légyottra. A szobalány titkon szolt úrnőjének, Florestan feleségének, aki maga sietett a megbeszélt helyre. Florestannak utólag el kell ismernie a fiút, aki nem tőle származott. Keserűségében önigazolást próbál találni, és ekkor mondja az idézett szavakat. Töményen ironikus a kijelentés, hiszen még arra az esetre sem illik, amely alapként szolgál az általánosításhoz. A helyzet nyilvánvalóan ellentmond a megnyilatkozásnak, és ezáltal hitelteleníti azt. Innen az ironia. Hasonlót lehet megállapítani az *Élet és ábránd*-ból vett idézetről. Ez is olyan állítás, amely csupán egy szereplő nézetét tükrözi. Nem lehet bizonyíték annak eldöntésében, valóban ellenszenvezett volna-e Kemény az elméletekkel.

Lukács föltehetően nem elég alaposan ismerte Kemény műveit. Fülel kiválását a Vársárműveitől több okkal is lehet magyarázni, de közülük az is számbajöhet, hogy noha e csoport többi tagjaihoz hasonlóan ő is bírálta a magyar vidékiességet, azt is látta, hogy legtöbb társának meglehetősen hiányos ismeretei voltak a magyar kultúráról. Végleteleg hangsúlyozták az ország szellemi elmaradottságát, s közben azokról a kezdeményezésekről sem vettek tudomást, amelyeket akár saját előzményeiknek is tekinthettek volna. Ily módon óhatatlanul is hozzájárultak ahhoz, hogy emlékeztünk lerövidüljön, s olyan alkotások is kihulljanak a nemzeti kánonból, amelyek nem pótolhatók, amennyiben nélkülözhetetlenek a nemzet önismeretéhez. 1918 előtti munkáiban Lukács egyetlen egyszer hivatkozott Keményre, és pedig a következőképpen: „A nyolcéves gyerekek, aki a meséket szereti, a tíz-tizenhárom évesek, aki Coopert vagy Jókait bújja, még sok eleven érzéke van művészet iránt; ha tizenöt-tizenhat éves korában már átvette a Gyulai-Péterfy-féle Kemény-tiszteletet és Jókai-megvetést, már alig valami.” (*Művészi nevelés az iskolában*, 1911.) Regény- s drámaelméleti munkáiban soha nem említette az *Eszmék a regény és dráma körül* című értekezést, és *A történelmi regényben* sem utalt Keményre, miközben foglalkozott

erősen vitatható értékű művekkel.

Nem azt akarom bizonyítani, hogy Lukácsban mély ellenszenv élt *A rajongók* szerzője iránt, hiszen a magyar örökség más részeit is figyelmen kívül hagyta — pl. nem vett tudomást Péterfy és kortársai tragikum-tanulmányairól —, s a figyelemnek ez a hiánya egyaránt jellemzi marxista és nem marxista igényű, németül s magyarul, főként külföldi s jórészt magyar olvasóknak szánt írásait. Sokkal inkább az gyanítható, hogy a Kemény elmélet-ellenességére vonatkozó állítást nem elég alapos olvasással és félreértéssel lehet magyarázni. Egyik kései, képernyőre készült beszélgetésében Lukács a *Zord időre* hivatkozott, amikor azt hangoztatta, hogy a magyarok általában idegenkednek az elméleti igénytől. A regény címét pontatlanul idézte, ám ez könnyen magyarázható előrehaladott korával. Az viszont már erős torzítás, hogy e regényben Werbőczy mögött Kossuthot lehet sejtetni, s e jellem elutasító értékelése Kemény elmélet-ellenességét bizonyítja, mert ennél azt is inkább helyénvaló állítani, hogy Werbőczyből az elméleti igénynek még a nyoma is hiányzik, és éppen ez számít fogyatékoságnak a regényben. Szerb Antalhoz hasonlóan ő sem vette figyelembe az ironikus összefüggésrendszert. A kiragadott részlet önkényes értelmezése időről-időre vakvágányra vitte Kemény munkásságának mérlegelését. Ezzel a rossz hagyománnyal kell szakítani.

Ha általánosságban akarunk megfogalmazni föltevést, körülbelül azt mondhatjuk, Kemény műveiben az irónia s a tragikum gyakran vallási vagy politikai elmélet s gyakorlat ellentétének a következménye. Elvben viszonylag könnyű kereszténynek vagy szabadelvűnek lenni. Ebben az értelemben szó is tett valóban két dolog. „Ha az Isten irgalmát nem hisszük, minek imádkozunk?” — veti Tarnócziné szemére Haller Péter. Kemény harmadik, valószínűleg 1843 és 1845 között írt regénytörredékében, *A hírlapszerkesztő naplójában* olvasható a következő jellemzés egy magyar nemesről: „Ő József császár alatt rövid ideig hivatalt viselt és beutazta Franciaországot. Fölvilágosult volt Voltaire tanai szerint, gyűlölte a dominicanusokat és jezsuitákat, a természet őseréjének oltárt emelt, nem vártermében, mert ő takarékos volt, hanem közvetlenül szívében; a hottentottákat és négereket testvéreinek tartotta, — Erdélyben nem voltak sem hottentották sem négek; az orángutángot nem lötte volna meg, mert közel állott az emberhez; azonban — min csodálkozhatnánk, ha a nagy jellemeknél nem találnánk szanaszét elég következetlenségekre — remítön haragudott, midőn József törvénytelen rendeleteivel véget vetett a jobbágságnak, és kertészének fiát, kiből utóbb híres tudós lőn, a tanodából, mint szökött jobbágyot, fölkérette, mert — mint mondá — peczérre van szüksége és tetteleg akarja az önkényes pátensek jogerejét gátolni.”

Nem az elvről derül ki, hogy hibás, de az egyén bizonyul törpének vagy legalábbis ingatagnak. Gyulai Pál s Komjáti Elemér nem tud fölemelkedni erkölcsi eszményének magaslatára, az *Özege és leánya* a gyakorlati kereszténység, a *Férj és nő* s a *Ködképek* a tettekben megvalósuló szabadelvűség nehézségeiről szól. A történelem tragikumát a *Korteskedés és ellenszerei* 1943-ban megfogalmazott első tervrajza „a nyers erőszak” leküzdhetlenségére, „a felizgatott tömeg” irányíthatóságára s főképp a „lélekvásárlás”-ra vezeti vissza. „Miként romlik nálunk a megvesztegetett egyénisége? Miként a vesztegető?” — teszi föl a kérdést az értekező, s a regényíró a lélekvásárlás megannyi példáját tartja az olvasó elé.

A XIX. század folyamán egyre világosabbá vált az emberek számára a dolgok változékonysága. Kemény úgy látta, ez az elv olykor összeütközhet azzal, ami nem változott meg, s ilyen feszültségekben kereste a tragikum előidézőjét. Papp Ferenc — ki még látta Kemény könyvtárának egy részét — Rankét említette a magyar író egyik ösztönzőjeként. Mivel bővebb magyarázattal nem szolgált, válaszra vár a kérdés, mennyiben rokon a német történész felfogása Keményével. A különbség elsősorban abban rejlik, hogy Kemény bölcsélet és történetírás kölcsönhatásával számolt, míg jóval idősebb kortársa mélyen bizalmatlan volt a történelembölcsélettel szemben. 1842-ben, *Szemelvényi eljárásunk fölöl* című cikksorozatában Kemény így vitázott azokkal, akik idegenkedtek a történelembölcséleti rendszerektől s politikai elméletektől: „előszeretettel viseltetem az elméletek iránt, és rossz jelnek tartom, midőn egy nemzetben divattá válik azon rivalgás, hogy a gyakorlati élet kinevet minden teóriát. [...] Azon követelés, hogy le kell mondani a teóriáról,

mert a fonák teóriák nagy veszéllyel járnak, az emberiség kezéből éppen ezen veszélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.”

Ennyi idézet talán elég annak bizonyítására, hogy az *Élet és ábránd* függelékek megfogalmazása semmiképpen nem feleltethető meg Kemény nézetének. Értekezéseiből az is világos, hogy nem a megtörtént pontos földézését várta a történetírótól, mivel a „wie es eigentlich gewesen” Rankétól származó s a pozitívizmust előlegező eszményét éppúgy végtelnek tartotta, mint a múlt megítélését s a jelen kioktatását. Nem hitt csupasz tényekben, tudta, hogy a korábbi értelmezése mindig függ a későbbitől, noha a múlt időszűsítésének veszélyével is tisztában volt.

Más vonatkozásban is eltér a magyar író szemlélete a német tudósétól. Míg Ranke számára az állam önmagát igazoló erkölcsi közösséget jelentett, Keményt erdélyi tapasztalatai arra tanították, hogy ne bízzék a nemzetállamok önmagukat szabályozó s fönntartó erejében, sőt abban sem, hogy a nemzet a társadalmi szerveződés egyetlen lehetséges egységének, s ezért időtlen, örökkévaló eszménynek tekinthető. Nem volt maradi, hiszen számolt azzal, hogy a jövő majd gyökeresen átalakítja a világot. Az állam fontosságát hirdető gondolkodóknál többre becsülte az angol szabadelvűséget, amely korlátozni akarta az állam hatáskörét az egyéni szabadság érdekében. Ezért nem rokonszenvezett a központosítással. Beksics Gusztávval, Barla Gyulával, s még Sötér Istvánnal szemben is Rigó Lászlónak volt igaza, mikor azt állította, Kemény sem a forradalom előtt, sem aztán nem volt centralista. Bármennyire is barátság fűzte Eötvöshöz és Csengeryhez, nem osztotta nézeteiket. A francia politikai berendezkedést is központosítottasága miatt ítélte el.

1973-ban kiadott s azóta híressé vált, *Metahistory* című könyvében Hayden White azt állította, hogy a XIX. század nagy történetírói négyféleképpen, a románc, a komikum, a tragikum vagy az irónia rendezőelvi alapján értelmezték a történelmet. Ranke tevékenységét a második osztályba sorolta, s joggal, hiszen neki az volt a meggyőződése, hogy az időn kívüli Isten egységben látja a történelmet, vagyis minduntalan feloldja annak feszültségeit. Bármennyire is igaz, hogy a kereszténység Kemény szemléletére is rányomta bélyegét, történetfelfogásában mégis sokkal nagyobb szerepet játszott a várható megoldásokat az utolsó pillanatban meghíúsító irónia s a pótolhatatlan értékvesztést okozó tragikum, mint Rankénál. Noha mélyen meg volt győződve arról, hogy az embernek megadatott a szabad választás lehetősége, tragikusan kiiktathatatlan romboló erőt látott a vakhitben — a *Korteskedés* és *A rajongók* egyaránt ezt tanúsítja. Álláspontja ennyiben közelebb állt Tocqueville-éhoz s már-már Ranke tanítványának, Burckhardtnak véleményét előlegezte, akit szintén riasztott az állam hatalma s a tömegek irányíthatósága. Mint általában, ebben a vonatkozásban sem változott Kemény álláspontja pályafutása során, hiszen már 1835 körül írt *Históriai töredék*ében erősen bírálta a „kibékülhetetlen eretnek-üldöző”, „bigott” lelkeket.

A hűbériség nehezen irtható ki, mert a nemes nem képes átugorni saját árnyékát. Ezt sugallja a *Férj és nő*, a *Ködképek* pedig a paraszt szellemi fölemelését és a nemzetiségekkel szemben tanúsítandó türelmet mutatja végtelenül nehéznek. Ezért kísért a körköröség iróniája, mely sohasem védekező, mindig önromboló. Kemény a polgárosodás megszállottja, de leküzdhetetlen akadályokat lát e cél előtt. Magát pusztító alkat, akit rossz sejtelmek gyötörnek. Nagyon korán megjósolja a történelmi Magyarország elbukását, de szeretné, ha nem lenne igaza. Várja, sőt keresi nézetei megcáfoltatását. Amikor értesítik, hogy beválasztották az Akadémia tagjai közé, 1843. december 16-án ezzel a kéréssel fordul Toldy Ferenc titoknokhoz: „A »Korteskedés és ellenszerei« című munkám II-ik füzeté elhagyá a sajtót. Én benne — tiszta meggyőződésből — Kossuth Lajosnak és a testvérhoni reformereknek kedvencz eszméit megtámadtam. Minthogy illy eljárásom nem hiúságból s ellenzési daczból történt, hanem közügyeink irányá fölötti valóságos és mély aggodalomból: ennél fogva rám alig hatna valami leverőbben, mint az, ha munkám általános kifejezésekkel megdicsértetvén, részletes taglalás alá nem vettenék. Én óhajtanám, hogy tévedéseim élesen kiemeltessenek, fonák eszméim kíméletlenül megrovassanak, iránym kárhóztassék, személyem — mert különösen a politikai kérdések tisztábazozatala végett gyakran szükség személyeskedni is — megtámadtassék: szóval én azt akarom, hogy

az átalam megpendített kérdések vitatás alá vonassanak, ha szintén érettök írói minden becsületelem és political hitelem áldozatul esend is.”

Ranke úgy vélte, minden korszak egyformán közel áll az Istenhez. 1854-ben egy sor előadást tartott Maximilian Joseph bajor király számára. Ezekben tagadni igyekezett a haladás létét. Már-már pozitivistá szellemben arra hivatkozott, hogy a tények nem cáfolják, de nem is igazolják, hogy van fejlődés. Ezért nem látott ironiát s tragikumot a történelemben. Kemény viszont pontosan amiatt észlelhetett ironikus ellentmondást vagy tragikus összeütközést különböző fejlődési szakaszokhoz tartozó gondolkodásformák között, mert hitt a kultúra jobbító erejében. A *Ködképek* főszereplője, Jenő Eduárd gróf vagy azért nem tudja fölemelni parasztjait, mert azok lelkileg elmaradtak, vagy azért, mert ő képtelen kiirtani magából a hűbérúr beidegződéseit. Ez az ironikus vaglyagosság éppúgy föltételezi a társadalmi fejlődés eszméjét, mint a *Zord időben* a közösségi sors tragikumát, mely abból származik, hogy Ázsia birtokba veszi Európát, és igyekszik meggyőzni a leigázottakat, hogy a hódoltság magasabb szintre emel.

Bármennyire is hajlamos volt Kemény, hogy bírálja a haladás sietős ünneplőit, az „ábrándozókat,” végső soron mégis föltételezte, hogy a lassú és szerves átalakulás hosszú távon az emberiség anyagi körülményeinek javulásához vezet, és talán szellemi emelkedéssel is járhat. Már a *Kortekedés* első tervrajzában két célt tűzött ki a magyarság elé. Az egyik „a népképviselési átalakulás. Ezen stadiumba kell nemzetünknek is lépni. Az európai civilizáció törött útja hagyatott fenn számunkra is.” A másik az értelmiség lehetőségeinek, szabadságának növelése: „Az úgynevezett intelligentiának is nyitassék pályatér.”

E kettős célkitűzés nyilvánvalóan ellentmond Ranke felfogásának, hiszen ő a meglevő állapotok igazolására törekedett. Egy vonatkozásban viszont nagyonis elképzelhető, hogy Kemény Ranke példáját követte. Ahogy nincs kizárva, hogy Eötvös bátorítást kapott e német történésztől az uralkodó eszmék fogalmának meghatározásához, úgy Kemény Közép-Európa fogalma is összefüggésbe hozható a *Geschichten romanischer und germanischer Völker* (1824) bevezetésében foglaltakkal. Ranke itt kirekeszti Európából az orosz és az oszmán birodalom tartományait és a latin kereszténységet is szembeállítja a keleti egyházzal. Ez a kettős különbségtevés is ösztönözhetette Keményt arra, hogy a világi s egyházi hatalmat szétválassza nyugati és e különbségtevést kevésbé ismerő bizánci hagyomány, valamint a polgárosodást előkészítő reformáció megléte illetve hiánya alapján kulturális választóvonalat húzzon lengyelek és oroszok, magyarok és románok között.

Kemény válogatott műveinek 1905-ös kiadása elé írt bevezetőjében Gyulai Pál ezt írta: „Jellemző, hogy Kemény első és utolsó műve, a *Zord idő*, a mohács vésszel és következményivel foglalkozik. Egy pár barátja meg is kérdezte tőle a hatvanas években, hogy mi az oka ez előszeretnek. Azt felelte, hogy nemzeti szerencsétlenségünkben több a tanulság és költészet, mint dicsőségünk napjaiban, s az a sejtelme van, hogy még zordabb idő is nehezülhet ránk, ha Ausztria tétovázó tehetetlensége, Magyarország heves vakmerősége tönkre teszi monarchiánkat, — egy új Mohács újra ketté szakítja hazánkat s egyik felét török helyett az orosz, másik felét Ausztria helyett Németország fogja bírni. Kétségbeeső sejtelmében csak az vigasztalja, hogy ezt ő már nem éri meg.”

A *Még egy szó a forradalom után* Ausztria s Magyarország korántsem eszményi ánde kényszerű egymásrataltságát bizonygatja. Ennek a föltevésnek megfogalmazását Ranke három kötetes munkája, a *Die römischen Päpste, ihre Kirche und ihr Staat im XVI. und XVII. Jahrhundert* (1834–37) is megkönnyíthette, hiszen ebben szó esik arról, hogy többnyelvűsége folytán az osztrák birodalom egyeztethető szerepet is vállalhat Európában. Innen már nem áll messze Kemény gondolata olyan Közép-Európáról, amely közvetíthet fejlettebb Nyugat és elmaradottabb Kelet között.

Die grosse Mächte. Ilyen címmel adott közre Ranke egy értekezést 1833-ban a *Historisch-Politische Zeitschrift* második kötetének első számában. Föltevésem szerint ez a munka hathatott legdöntöbben Keményre. Alapgondolata ugyanis rokon Kemény hosszabb történeti fejtegetéseinek kiinduló tételével. Az európai rend, pontosabban hatalmi egyensúly áll a figyelem középpontjában. Olyan kisebb államok, mint Lengyel- s Magyarország sorsát a nagyhatalmak döntik el. Anglia, Ausztria, Francia-, Orosz- s Poroszország az európai helyzet fő tényezői. Nem egyforma súlyúak, hiszen a XVII. századtól a XIX.-ig

időről-időre más arányban szólhattak bele a földrész dolgaiba, és kölcsönhatásukat az is módosította, hogy a XVIII. század végétől a nemzettudat ébredése a kisebb közösségeket is érintette.

Magyarország helyzetét Kemény is a nagyhatalmak kölcsönhatásának függvényeként szemlélte. Ezért állította Mohácsot első értekezésének és György barátot első szépirói kísérletének a középpontjába. Sőt még az *Élet és ábránd* írásakor is a nagyhatalmak között egyensúlyozó Magyarország sorsa lebegett szeme előtt. A regény azzal zárul, hogy II. Fülöp spanyol király meghódítja Portugáliát. A kis ország, ha megosztott, a nagyhatalmak prédája lesz. A párhuzam nyilvánvaló, s az elbeszélő még külön is felhívja a figyelmet a hasonlóságra: „Én a hajdani Lisboat akarom látni, »a tengerek királynéját« és Lusuz maradékait, kiket a nagy Emanuel óriássá nevelt, s kik Sebastian alatt oly romlás és elaljasodás felé közelgetnek, minőt Mátyás király uralkodása után és II. Lajos hadviselésében tanult ösmerni s átkozni a magyart.”

Túlzás volna azonban arra következtetni, hogy a *Gyulai Pál* s a *Zord idő* szerzője kizárólag a nagyhatalmaktól függő országgént fogta föl hazáját. A nemzetiségekkel szemben türelemre intett, hangsúlyozván, hogy a magyarság egyetlen szomszédjához képest sincs előnyösebb helyzetben. Amikor Falk Miksa felelősségre vonta, hogy nem közölte némi cikkeit, 1858. október 6-án ezt válaszolta neki: „Királynak a szerkesztés átadásakor utasítást adtam, hogy a nemzetiségekkel csendes neutralitásban éljen. Mi minden papír-jogegyenlőség mellett, oly szerény igényű nemzetté reducáltattunk, hogy kedvünk és erőnk sincs ezen kérdés irányában valami pozitív szerepet elfoglalni. Mi sem nem pörlünk, sem nem szövetezünk semmi nemzettel. Mi magyarok Scott Walter koldusa vagyunk, ki bizonyos rossz hírű vidékeken utazva, fölkiáltott: mekkora szerencse, hogy egy garasom sincs.”

Talán nem fölösleges megemlíteni, hogy Kemény rendkívül közel érezte magát Falk Miksához. Míg eleinte „Tisztelt tudor úr”-nak, addig 1860-ban már „Édes barátom”-nak szólította. Ezért van különös súlya annak, hogy többször is szigorúan megróttta a nemzetiségekkel szemben kifejezett véleményéért. 1860. október 23-án ezt az utasítást adta számára: „A Magyarországon lakó nemzetiségek rokonszenvét megnyerni, még előítéleteinknek is kedvezve. Mindentől idegenkedni, mi hasonlít azon eljárásához, melyet irányunkban a németek elkövettek, azt hívén, hogy nyelvek ránk erőszakolásával kulturai missiot teylesítenek.”

Kemény Zsigmond balsejtelmeinek indokoltságát mi sem bizonyítja jobban, mint örökségének utóélete. Amikor még vállalkozni lehetett volna hagyatékának összegyűjtésére, nem számított „haladó” írónak, ezért munkásságával alig foglalkoztak. Ma már nehéz, sőt úgyszólván reménytelen helyrehozni a korábban elmulasztottakat. Kéziratainak zömét alighanem végérvényesen elveszítettnek kell tekinteni. Bekövetkezett az, amit ő előre látott: Erdély a történelem tragikumának lett iskolapéldája s a polgárosultság fokára eljutott kultúra áldozatul esett az önmagát túlélő hűbériségnek. Egyedül abban lehet bízni, pontosabban inkább reménykedni, hogy végül mégsem Keménynek lesz igaza, s talán egyszer majd ismét megközelíthető az a nagymúltú hagyomány, melyhez az ő munkássága is tartozik, s mely napjainkban egyre hozzáférhetlenebbé válik, pótolhatatlan veszteséget okozva a magyar kultúrának.

Szegedy-Maszák Mihály